

રૂપરેખા

- 15.0 ઉદ્દેશો
- 15.1 પ્રસ્તાવના
- 15.2 માહિતી પદ્ધતિનો અર્થ
- 15.3 માહિતી પદ્ધતિના મૂળ તત્ત્વો
 - 15.3.1 કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ
 - 15.3.2 સંગ્રહ પદ્ધતિ
 - 15.3.3 સંચાર પદ્ધતિ
 - 15.3.4 નેટવર્કિંગ
- 15.4 માહિતી પદ્ધતિના લક્ષણો
- 15.5 માહિતી સેવાના પ્રકારો
 - 15.5.1 અઘતન અવબોધન સેવા
 - 15.5.2 પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા
 - 15.5.3 સંદર્ભ સેવા
 - 15.5.4 માહિતી નિર્દેશ સેવા
 - 15.5.5 સાહિત્ય શોધ સેવા
 - 15.5.6 પ્રલેખન પૂર્તિ સેવા
- 15.6 રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેની સમજ
- 15.7 સારાંશ
- 15.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર
- 15.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 15.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

15.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમમાં આપણે સૌ માહિતી પદ્ધતિના અર્થ તેમજ માહિતી પદ્ધતિના મૂળ તત્ત્વો જેમા કમ્પ્યુટર, સંગ્રહ, સંચાર તેમજ નેટવર્કિંગ પદ્ધતિ વિશે માહિતગાર થઈશુ. તેમજ માહિતી સેવાના પ્રકારો જેમાં અઘતન અવબોધન સેવા, પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા, સંદર્ભ સેવા, માહિતી નિર્દેશ સેવા, સાહિત્ય શોધ સેવા, પ્રલેખન પૂર્તિ સેવા વગેરે વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરીશુ. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેની સમજ પ્રાપ્ત કરીશુ.

15.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

Information System એ બે અલગ અલગ શબ્દોથી જોડાયેલો શબ્દ સમૂહ છે. જેમાં બંને પદ પોતાના અલગ અલગ અર્થ દર્શાવે છે. સામાન્ય અર્થમાં જોઈએ તો માહિતી પદ્ધતિનો અર્થ

એટલે ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોમાં માહિતી સર્જનથી લઈને તેને કાર્યાન્વિત થવા સુધીની પ્રક્રિયાને તે માહિતીનો ઉપયોગ કેમ અને કેવી રીતે કરવો. તેમજ જે - તે સંદર્ભની માહિતીનો પ્રચાર અને પ્રસાર તેમજ તે જ માહિતીની પુનઃપ્રાપ્તિ જેવી પ્રક્રિયામાં માહિતી પદ્ધતિના ઘટકોનો વિકાસ તેમજ અલગ અલગ પ્રકારની ટેકનિકલ પ્રવિધિઓના ઉપયોગથી થાય છે.

માહિતી પદ્ધતિ એ ઘણી સંસ્થાઓ માટે પાયારૂપ સ્વરૂપ સાબિત થતી હોય છે. જેમ કે બેંકના રોજંદા કાર્યો, સરકાર દ્વારા વસુલાતો કર, દવાખાનામાં દર્દીને મળતી સારવાર, આ બધા કાર્યો માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા જ શક્ય બને છે અને સમયાંતરે તે જ માહિતીમાં નવીનીકરણના જરૂરી તથ્યોનો ઉમેરો થઈ તે Latest information નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. રોજંદા જીવન કાર્યમાં ચાલતા તમામ ક્ષેત્રોમાં માહિતીની જરૂરિયાત રહેતી હોય છે અને એ માહિતીને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં વહેતી કરવા માટે માહિતી પદ્ધતિઓ અનિવાર્ય બની રહે છે.

15.2 માહિતી પદ્ધતિનો અર્થ (The Meaning of Information System)

માહિતી પદ્ધતિ એ એક પ્રકારની Software System છે. જેના દ્વારા માહિતીનો સંગ્રહ કરી માહિતીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડવા અને લાવવા માનવીય સ્ત્રોતોને મદદરૂપ થતી પદ્ધતિ છે.

● વ્યાખ્યા :

માહિતી : “માહિતી એવી સંપત્તિ છે જે પરિણામ સ્વરૂપે મળેલી આધાર સામગ્રી છે અથવા તો પ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ આધાર સામગ્રી છે.” — ALA

પદ્ધતિ : “આંતર સંબંધો ધરાવતાં અને પરસ્પર આધારિત હોય તેવા વિવિધ વિભાગો વચ્ચેનું સંકલન એટલે પદ્ધતિ.” — World Ency. Of Lib. & Info.Sci.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(1) માહિતી પદ્ધતિનો અર્થ આપી સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

15.3 માહિતી પદ્ધતિનાં મૂળ તત્ત્વો (The Basic Elements of the Information System)

માહિતી પદ્ધતિએ એક એવી ટેકનિક છે કે જે માહિતી ને સંબંધિત તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી બાબત અને તેની ક્રમાનુસાર ઉપયોગમાં લેવાતી ટેકનિક (રીત) જુદાં-જુદાં વિષયોમાં સહાયતા પ્રદાન કરે છે.

વર્તમાન સમય એ માહિતીયુગ તરીકે પણ જાણીતો બન્યો છે અને આ યુગમાં માહિતી સમાજનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે. આવા માહિતી સમાજમાં એવી માહિતી પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે કે જેમાં જે વિષયને સંબંધિત હોય કે જેનો ઉપયોગ માહિતીના પ્રચાર-પ્રસાર સમયે થતો રહે છે. હાલના વર્તમાન સમયમાં અલગ-અલગ માહિતી પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.

15.3.1 કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ :

કમ્પ્યુટર એ આજના પ્રવર્તમાન યુગમાં માહિતી સંગ્રહ કરવા માટે ખૂબ જ અગત્યનું અને મહત્વનું પરિબળ રહેલું છે. તેમાં એકસાથે ઘણી બધી તેમજ અલગ-અલગ વિષયોની માહિતી સંગ્રહ કરી શકાય છે. તેમજ તેમાં રહેલ કોઈ ગુપ્ત માહિતી જરૂર પડ્યે ઉપયોગમાં પણ લઈ શકાય છે.

15.3.2 સંગ્રહ પદ્ધતિ :

પ્રવર્તમાન યુગમાં માહિતીનો સંગ્રહ સામાન્ય રીતે સોફ્ટ કોપીમાં થતો હોય છે અને તેને વિવિધ સ્વરૂપમાં સંગ્રહી શકાય છે. જેમ કે હાર્ડડિસ્ક, પેનડ્રાઈવ, મેગ્નેટિક ટેપ્સ, ઓપ્ટીકલ મીડિયા વગેરે.

15.3.3 સંચાર પદ્ધતિ :

માહિતીનું સંચાર (પ્રસાર) થવું પણ ખૂબ મહત્વનું છે. માહિતીનો જેટલો સંચાર થશે તેટલું વૈવિધ્ય ઉમેરાતું રહે છે, સંચાર માટે અવનવા ઉપકરણો ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે. ટેલિફોન, મોબાઈલ દ્વારા સોશિયલ મીડિયા, ટી.વી. ચેનલ દ્વારા માહિતીનો સંચાર ખૂબ જ સરળતાથી અને ઝડપથી થાય છે અને આ બધા ઉપકરણોને પ્રભાવશાળી બનાવવા ઉપગ્રહ અને સેટેલાઈટ સિસ્ટમની સ્થાપના કરવામાં આવી.

15.3.4 નેટવર્કિંગ :

નેટવર્કિંગ એટલે એક કરતાં વધુ કમ્પ્યુટરોને કેબલ દ્વારા એકબીજાં સાથે જોડવામાં આવેલ હોઈ છે અને એટલે કે તેના નેટવર્કમાં ગોઠવાયેલ તમામ કમ્પ્યુટરમાં રહેલ ડેટાને આંતર સંબંધિત કરવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટર નેટવર્ક એ બેન્ક ક્ષેત્રમાં તેમજ ગ્રંથાલયોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(2) માહિતીના મૂળ તત્વોની અલગ-અલગ પદ્ધતિની સમજ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

15.4 માહિતી પદ્ધતિના લક્ષણો (Features of the Information System)

1. માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા ઉપયોગકર્તાને પોતાના વિષય સંબંધિત માહિતી યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત બનાવવી. તેમજ જે-તે વિષય સંબંધી માહિતીનાં સર્જનથી વિચાર કે વિભાવનાની આદાન-પ્રદાનને સરળ બનાવી શકાય.
2. તેમજ જે માહિતી ઉપયોગકર્તા સુધી પહોંચે તે પ્રમાણભૂત માહિતી ઉપલબ્ધ બની રહેવી જોઈએ.
3. સતત થતી શોધ અને સંશોધનને ડોક્યુમેન્ટેશન અને માહિતી પદ્ધતિનાં વિષયક્ષેત્રમાં ઉત્તેજન પૂરું પાડવું, તેમજ માહિતીને ઝડપી અને કરકસરયુક્ત બનાવવી.

4. માહિતીની પસંદગી, પ્રાપ્તિ, સંગ્રહ અને પ્રચાર-પ્રસાર માટે વધારે સારી રીતે યાંત્રિકીકરણના સાધનો સુયોગ્ય રીતે વિકસાવી શકાય.
5. માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા સમય અને શક્તિનો બચાવ કરવો.
6. માહિતીનાં પ્રવાહમાં આવતાં અનેક અવરોધોનું નિરાકરણ લાવવું જરૂરી બની રહે છે. જેમકે; વિષયો, ભાષાઓ વગેરે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(3) માહિતી પદ્ધતિના લક્ષણો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

15.5 માહિતી સેવાના પ્રકારો (Types of Information Services)

માહિતી સેવા એટલે કોઈપણ ડેટાને આધારભૂત ગણી તેને માહિતીનાં સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી અને એ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતીને જે-તે વિભાગ પ્રમાણે ઉપયોગકર્તાને ઉપયોગી માહિતી અપાય તેને માહિતી સેવા કહેવાય. આ માહિતી સેવા અલગ-અલગ પ્રકારે અને અલગ-અલગ કાર્યક્ષેત્ર પ્રમાણે સેવા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. તેનાં માટે અલગથી માહિતી કેન્દ્રો પણ ચાલવવામાં આવે છે. આ માહિતી કેન્દ્રો સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રક્ષેત્રે તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કાર્ય કરતાં હોય છે. જેના દ્વારા જ્ઞાન ઈચ્છુક માહિતી સમાજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ માહિતી સેવા અલગ-અલગ પ્રકારે પણ અપાતી હોય છે :

15.5.1 અદ્યતન અવબોધન સેવા (Current Awareness Service)

15.5.2 પસંગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા (Selective Dissemination of Information)

15.5.3 સંદર્ભ સેવા (Reference Service)

15.5.4 માહિતી નિર્દેશ સેવા (Referral Service)

15.5.5 સાહિત્ય શોધ સેવાઓ (Literature Search Service)

15.5.6 પ્રલેખન પૂર્તિ સેવા (Document Delivery Service)

આ બધી સેવાઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર અપાતી હોય છે.

15.5.1 અદ્યતન અવબોધન સેવા :

અદ્યતન અવબોધન સેવા એટલે એવા પ્રકારની સેવા કે જેમાં ઉપયોગકર્તા અને ખાસ કરીને કોઈ એક વિશિષ્ટ વિષય પર સંશોધનકાર્ય કરતા ઉપયોગકારને તેમનાં વિષયક્ષેત્રને સંબંધિત ઉપયોગી માહિતી મળી રહે જેવી કે જે તે વિષયને સંબંધિત કોઈ નવા પ્રકાશિત થયેલ સમાચાર કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિષય સંબંધી પ્રકાશન કાર્ય નવા નવા આવતાં રહેતા હોય છે. આ સેવાના નામ પરથી જ ખ્યાલ દર્શાવી શકાય કે તદ્દન નવીન માહિતી ઉપયોગકર્તાના ધ્યાન પર લાવવી. જેથી જે-તે વિષયનાં સંબંધિત ઉપયોગકાર કે સંશોધનકાર તેનો આસાનીથી ઉપયોગ કરી શકે. આ સેવાથી ઉપયોગકર્તા તદ્દન અદ્યતન માહિતીથી માહિતગાર રહી શકે છે.

15.5.2 પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા :

પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા કોઈપણ વિષય ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરનારને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સેવામાં ઉપયોગકર્તાની એક પ્રોફાઈલ બનાવામાં આવે છે. જેમાં તેના શોધ વિષયને સંબંધિત ચાવીરૂપ શબ્દો મુકવામાં આવે છે. જેથી કરીને ગ્રંથાલયમાં આવતી કોઈપણ સાહિત્ય સામગ્રીમાં દર્શાવેલ ચાવીરૂપ શબ્દો સાથે ઉપયોગકર્તા પ્રોફાઈલનાં ચાવીરૂપ શબ્દોનો પ્રાસ (મેળ) બેસે તો જ જે તે ઉપયોગકર્તાને તેના સંદર્ભ મોકલવામાં આવે છે. સાથે સાથે ફીડબેક ફોર્મ પણ મોકલવાનું હોય છે જેમાં ઉપયોગકર્તા મોકલેલ સંદર્ભથી તેમની રસ-રૂચી પ્રમાણેના વિષયનું માર્ગદર્શન મળેલ છે કે કેમ તેની માહિતી ભરીને મોકલતા હોય છે. આ સેવામાં આ ફીડબેક ફોર્મ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

આ સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તાને આ માહિતી આજના વિસ્ફોટ યુગમાં બધાં જ પ્રકાશનોને ઉથલાવવા પડતાં નથી અને તેનો સમય અને શક્તિનો બચાવ થાય છે. આ બધી બાબતોમાં ઉપયોગકર્તાને પોતાની પ્રોફાઈલ માટે વ્યવસ્થિત અને સચોટ માહિતી (પોતાનાં રસ ધરાવતાં કે શોધ વિષય વિશેની) આપવાની રહે છે. ઉપયોગકર્તાની સચોટ માહિતીનાં આધારે જ આ સેવા આપતી સંસ્થા જે તે ઉપયોગકર્તાને સંબંધિત માહિતી જ મોકલાવી શકે.

આ સેવામાં ઉપયોગકર્તાની પ્રોફાઈલ બનાવવી તે અટપટું પરંતુ કુશળતા માંગી લે તેવું કાર્ય છે. તેના માટે માહિતી નિષ્ણાત વ્યક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે છે અને સાથે ઉપયોગકર્તા પણ સહકાર યોગ્ય રીતે આપે. આ કાર્ય ઘણા તબક્કામાંથી પસાર થતું હોય છે. એક વખત પ્રોફાઈલ તૈયાર થયા પછી તેમાં કોઈ નવીનીકરણ અપડેટ કરવાનું હોય તો તે નિયમિતપણે ઉપયોગકર્તા દ્વારા થતું રહેવું જોઈએ. જો આ સેવાનો ઉપયોગ કરનાર સંખ્યા મર્યાદિત હોય તો તે માનવ સંશોધન દ્વારા પૂર્ણ કરી શકાય છે. આ સેવા કોઈ જૂથ બનાવીને પણ આપી શકાય છે. જૂથ એવા વ્યક્તિઓનું બનાવવું કે જેઓ એક સરખો વિષય-રસ ધરાવતા હોય. વ્યક્તિગત પ્રોફાઈલની સરખામણીએ જૂથ પ્રોફાઈલ સરળ રહે છે. જેના દ્વારા જૂથમાં ખર્ચ વહેંચાઈ જાય છે અને જૂથ પ્રોફાઈલ પ્રમાણમાં ઓછી ખર્ચાળ રહે છે. આમ, આ સેવા ઉપયોગકર્તાને ચોક્કસ અને તેની જરૂરિયાતવાળી માહિતી મેળવવામાં ઉપયોગ થાય છે.

15.5.3 સંદર્ભ સેવા :

સંદર્ભ શબ્દ પરથી જ જાણી શકાય કે તે કોઈ ચોક્કસ દિશા દર્શાવે છે. આ માહિતી સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તા પાસે માહિતી વિસ્ફોટ યુગમાં ઘણા સ્ત્રોતો તેની સમક્ષ હોય પરંતુ તેમાંથી તેને પોતાનાં વિષયમાં કયો સ્ત્રોત ઉપયોગી થશે તેનું માર્ગદર્શન આ સંદર્ભ સેવાકાર આપી શકે છે. જેના દ્વારા ઉપયોગકર્તાને તેના વિષય સંબંધિત માહિતી મેળવવા માટે કયા પ્રકારનાં કેટલોગ, ડિરેક્ટરી કે કોઈ પણ સંદર્ભ સ્ત્રોતમાંથી કયા સંદર્ભનો ઉપયોગ કરવો તે વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ પ્રકારની માહિતી સેવા માટે જે તે વિષયને સંદર્ભિત સંદર્ભ સ્ત્રોતો ગ્રંથાલય કે તેને સંબંધિત માહિતી કેન્દ્રોમાં રહેલા સ્ત્રોત કે સાધનો વડે સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ બનાવી શકાય છે. ઘણી વખત કોઈ અગત્યની શોધ માટે બાહ્ય માહિતી સ્ત્રોતની જરૂર ઉભી થતી હોય છે પરંતુ સરળતાથી કે ઝડપથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ ન પણ હોય.

15.5.4 માહિતી નિર્દેશ સેવાઓ :

માહિતી નિર્દેશ સેવા અને સંદર્ભ સેવા વચ્ચે થોડો ભેદ છે. રેફરલ સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તાને તેને વિષય સંબંધિત ચોક્કસ માહિતી, પ્રેલેખો કે પુસ્તકો કે કોઈ પણ પ્રકારનું મુદ્રિત કે અમુદ્રિત સામગ્રી સીધી જ ઉપલબ્ધ કરાવાતી નથી. પરંતુ આ સેવા ઉપયોગકર્તાને એવા સ્ત્રોત વિશેની પુરતી માહિતી આપે છે કે જેના દ્વારા ઉપયોગકર્તાને તેના વિષય સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડે છે. જેવા કે, જુદાં જુદાં વિષય સંબંધિત માહિતી કેન્દ્રો, સંશોધન સંસ્થાઓ, કોઈ નિષ્ણાત વ્યક્તિ કે કોઈ

વ્યાવસાયિક સંસ્થા, વિદ્યુત સંસ્થાઓ સાથે જ આ બધી વ્યક્તિ કે સંસ્થા સુધી કેવી રીતે પહોંચવું તેનો નિર્દેશ કરે છે. આ માટે માહિતી નિર્દેશ સેવા આપતી સેન્ટર (મથક) પોતાના દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનો ઉપયોગ કરી નિર્દેશ કરે છે. આ સેવા મથક વ્યક્તિગત રીતે તેમજ કોઈ સેવા સંસ્થા સાથે મળીને જુથમાં પણ કાર્ય કરે છે. આ સેવા નાના વિસ્તારમાં સરળતાથી પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે. જેવા કે, જુદાં-જુદાં વિષય સંબંધિત માહિતી કેન્દ્રો, સંશોધન સંસ્થાઓ, કોઈ નિષ્ણાત વ્યક્તિ કે કોઈ વ્યાવસાયિક સંસ્થા, વિદ્યુત સંસ્થા સાથે જ આ બધી વ્યક્તિ કે સંસ્થા સુધી કેવી રીતે પહોંચવું તેનો નિર્દેશ કરે છે. આ માટે માહિતી નિર્દેશ સેવા આપતી સેન્ટર (મથક) પોતાના દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ફાઈલ કે ડિરેક્ટરીનો ઉપયોગ કરી નિર્દેશ કરે છે. આ સેવા મથક વ્યક્તિગત રીતે તેમજ કોઈ સેવા સંસ્થા સાથે મળીને જુથમાં પણ કાર્ય કરે છે. આ સેવા નાનાં વિસ્તારમાં સરળતાથી પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે.

15.5.5 સાહિત્ય શોધ સેવાઓ :

આ સાહિત્ય શોધ સેવાના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરીએ તો આ શોધ વધુ પડતી મદદ કરનાર સેવા ગણવામાં આવે છે. આ સાહિત્ય શોધ માટે તો સૌ પ્રથમ ઉપયોગકર્તા આવે છે. પોતાના વિષય સંબંધિત માહિતીની ચર્ચા અને તેમાં આવતી સમસ્યા માહિતી વિશેષજ્ઞ સમક્ષ રજૂ કરે છે અને જે-તે વિષય વિશેષજ્ઞ તેનાં સંબંધિત વિષય પર ગહન વિચાર કરી તેની માહિતી શોધનો હેતુ નક્કી કરે છે અને તે માહિતી કેવા પ્રકારના સ્ત્રોતમાંથી મળી રહેશે. તેના વિશે વિચારણા કરે તેમજ કોઈ ચોકક્ષ માહિતી કે જે ટેકનિકલ કાર્ય માટે હોય કે કોઈ જરૂરી દસ્તાવેજો હોય જે સંશોધન સાથે સંકળાયેલાં હોય જેની શોધકાર (ઉપયોગકર્તા)ને વિસ્તારપૂર્વકની માહિતી પ્રાપ્ત બનાવે છે. સાહિત્ય શોધ સેવા કુશળતા માંગી લે તેવું કાર્ય છે અને આ કાર્ય વિષય વિશેષજ્ઞ અને તેના અનુભવ દ્વારા ઝડપથી પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રકારની સેવા આપવા માટે ઓનલાઈન ડેટાનો બહોળા પ્રમાણમાં વપરાશ થતો હોય છે.

15.5.6 પ્રલેખનપૂર્તિ સેવાઓ :

‘પ્રલેખનપૂર્તિ સેવા’ આ નામ પરથી જ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે આ સેવામાં પ્રલેખો પુરા પાડવામાં આવતા હોય છે. જે ઉપયોગકર્તાને પોતાના વિષયસંબંધિત માહિતીને લગતાં સંદર્ભોના ગ્રંથસૂચિનો ડેટા (માહિતી) આપવામાં આવતી હોય છે. તેમાં સંપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જેના થકી ઉપયોગકર્તા જે તે વિષય સંબંધિત વસ્તુની વિસ્તૃત માહિતીના પ્રલેખ નકલ કરાવીને કે ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનો દ્વારા આપવામાં આવે છે જે તે પ્રલેખ વિતરણ સેવા કે પ્રલેખનપૂર્તિ સેવા (Document Delivery Service) કહેવાય. આ સેવા મેઈલ કે ફેક્સ દ્વારા પણ આપવાની હોય છે. પરંતુ તેમાં સુરક્ષા રાખવી જરૂરી બની જતી હોય છે.

આપણે અત્યાર સુધી માહિતીની અલગ-અલગ પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેના ખ્યાલથી પરિચિત થયા. હવે આપણે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આપણી માહિતી પદ્ધતિ અને સેવા વિશેની સમજ કેળવીએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(4) માહિતી સેવાના પ્રકારો સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવો.

.....
.....
.....

(5) પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવાને વિગતવાર વર્ણવો.

15.6 રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ (National and International Informaton System and Service)

આપણે અગાઉ જોયું કે માહિતીના આદાન-પ્રદાન માટે એક અલગ પ્રકારની પદ્ધતિઓ હોય છે તેમજ તેનો અલગ-અલગ સેવાનાં સ્વરૂપે પ્રચાર-પ્રસાર થાય છે. આ માહિતી ઘણા સ્તર પર અપાતી રહે છે. પ્રાદેશિક, સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને માહિતી સેવાઓ કાર્યરત છે.

હાલનાં પ્રવર્તમાન યુગમાં દેશ અને દુનિયામાં ગ્રંથાલયો પ્રલેખન કેન્દ્રો તેમજ માહિતી કેન્દ્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનાં કાર્યક્ષેત્ર અલગ-અલગ રહે છે. જ્યારે આવા પ્રલેખન કેન્દ્રો કે માહિતી કેન્દ્રોને સંબંધિત નવસર્જન થયું ત્યારે જે તે વિષયક્ષેત્ર અને વિસ્તાર ક્ષેત્રને સંબંધિત અલગ-અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. પરંતુ સમયાંતરે તેમના દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓ તેમજ પ્લેગેરિઝમને દૂર કરવા માટે સંકલન જરૂરી બન્યું અને ગ્રંથાલય, માહિતી કેન્દ્રો તેમજ પ્રલેખનકેન્દ્રો વચ્ચે બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને તેમજ માહિતી ટેકનોલોજીનાં વિકાસના કારણે બદલાવ જરૂરી બન્યાં. પ્રાદેશિક, દેશ કે વિદેશનાં વિસ્તાર ક્ષેત્રે અપાતી માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓનાં સ્ત્રોતોમાં આંતરિક સંકલન તેમજ મોટી સંખ્યામાં માહિતી સ્ત્રોતોનું સંકલન જરૂરી બન્યું. દેશ તેમજ વિદેશમાં સામજિક અને આર્થિક બદલાવ માટે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આયોજન થવા લાગ્યાં. આપણા ભારત દેશની વાત કરીએ તો સન 1951 થી શરૂ થયેલી પંચવર્ષીય યોજના એ આપણા દેશમાં મોટું પરિવર્તન લાવ્યું. હવે તો દેશ અને દુનિયામાં થઈ રહેલાં અને વ્યાપ્તપણે વપરાશ થતા ટેકનોલોજી અને આધુનિકકરણ 21મી સદીને ડિજિટલ સદી બનાવી દીધી છે. આપણી રાષ્ટ્રીય યોજનામાં ગ્રંથાલય વિકાસ પણ એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે, તે ઉપરાંત પ્રાદેશિક યોજનાઓમાં પણ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોની તકેદારી રખાય છે.

પ્રાદેશિક ક્ષેત્રે એટલે કે રાજ્યકક્ષાએ પણ અમલી બનતી યોજનાઓમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનાં વિકાસ પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સ્પેશયલ ગ્રંથાલયનાં વિકાસ માટે જે-તે ગ્રંથાલયની માતૃસંસ્થા દ્વારા વિકાસ પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાય છે. જેવી રીતે નાનાં બિંદુઓ મળીને ઝાકળ એ વર્ષાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમ આ યોજનાઓ ક્ષેત્ર અને ઉપક્ષેત્ર સાથે સંકલન કરીને સહભાગીરૂપે કાર્ય કરે છે. આપણા ભારત દેશમાં અમલમાં આવેલ પંચવર્ષીય યોજનાઓ અંતર્ગત ગ્રંથાલયનો જે વિકાસ થયો છે તે ખરેખર નોંધપાત્ર છે.

સમાજને વિકસિત કરવામાં પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોનું સ્થાન અગ્રેસર રહ્યું છે. સમાજનાં સાર્વત્રિક વિકાસ માટે વાંચનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. અપણા ગુજરાતમાં તો “વાંચે ગુજરાત” સ્લોગન નીચે સેવાઓ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત માહિતીના પ્રત્યાયન માટે પ્રિન્ટ્સ, પેટન્ટ, સામયિક, તેમજ હાલ તો યાંત્રિકીકરણનાં વિકાસ સાથે ઈન્ટરનેટ દ્વારા ચાલતા સોશીયલ મીડિયાનું

મહત્વ વધતું રહ્યું છે. આ કારણસર આ માહિતી સમાજ માં માહિતી વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે. જેમાંથી અગત્યની અને જે. તે ઉપયોગકર્તાને તેના વિષયસંબંધિત જરૂરી માહિતી યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે આ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિકાસ પામી છે.

આ ઝડપી અને પરિવર્તનયુગમાં માહિતીનાં ઝડપથી પ્રત્યાયન, પ્રાપ્તિ અને પુનઃપ્રાપ્તિની જરૂરિયાતે NATIS [National Information System] ની વિચારધારાને ઉદ્ભવી, “NATIS” અંગેનો ખ્યાલ યુનેસ્કો દ્વારા સન 1966 માં મુકવામાં આવ્યો. 1974 માં તેને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાયું જ્યારે 1976માં તેના અમલ માટેનાં માર્ગદર્શિત સિદ્ધાંતો રજૂ થયાં અને લગભગ 1980નાં અરસામાં બધા જ દેશોમાં યુનેસ્કો દ્વારા General Informtion Programmeની સહાયથી ‘NATIS’ને કાર્યરત કરવામાં આવ્યું. NATIS એ સમગ્ર વિશ્વ વિષય સંબંધિત માહિતી કેન્દ્રોનું સંયોજન, સંવાહક તેમજ સકેન્દ્ર તરીકે કાર્યને અનુલક્ષીને કેટલાંક માહિતી કેન્દ્રોને કાર્યરત કર્યા જેવાં કે :-

BIC :- Block Information Center.

DIC :- District Information Center.

IASLIC :- Indian Association of Special Libraries and Informtion Center.

ICSSR :- Indian Council of Social Science Researh.

INSDOC : Indian National Scientific Documentation Center [1951].

NISSAT :- National Information System for Science and Technology.

INFLIBNET :- Information and Library Network Center.

NISCAIR :- The National Institute of Science Communication and Informtion Resources (2002)

NASSDOC :- The National Social Science Documentation Center [1969].

વર્તમાન વ્યાપ વિશ્વમાં ફક્ત વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં વિસ્તાર પૂરતું જ નહીં પરંતુ વિશ્વનાં તમામ વિષય ક્ષેત્રોની સૂક્ષ્મ માહિતી પ્રદાન કરવા માટે માહિતી વિતરણ કેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. આ બાબત સરાહનીય છે.

NATIS નો મુખ્ય હેતુ સમગ્ર રાષ્ટ્રનાં ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ માટે નવીનતાઓ સાથે સંશોધન અને શિક્ષણમાં માહિતીને કરકસરપૂર્વક તેમજ અસરકારક પદ્ધતિથી ઉપયોગમાં લેવી. તેમજ આ પદ્ધતિથી જ્ઞાનવિશ્વનાં તમામ વિષય સંબંધિત જ્ઞાનપિપાસુઓને પોતાને ઈચ્છિત માહિતી પરિપૂર્ણ કરાવવી. આમ, National Informtion System ગ્રંથાલય, માહિતી તજજ્ઞો, માહિતી પ્રચાર-પ્રસાર કરતાં આયોજકો વચ્ચે સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે સેતુરૂપ બની કાર્ય કરે છે.

રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યરત માહિતી પદ્ધતિઓ દ્વારા દેશ અને દુનિયાનાં વિકાસ આયોજન અને નીતિનાં સંદર્ભમાં ઉપયોગકર્તાઓની જરૂરિયાતોને સ્પષ્ટ કરી હતી, તેને પૂર્ણ કરવી. તેમજ જે તે વિષયને સંબંધિત અધિકૃત માહિતી મેળવવી અને તેને સાચવવી. આ ઉપરાંત યાંત્રિકીકરણની મદદથી માહિતીની ઝડપી પ્રાપ્તિ અને પુનઃપ્રાપ્તિ માટે શક્ય એટલી માહિતીને કમ્પ્યુટર સેવા દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવવી. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી સેવાઓ આપતી સંસ્થાઓ સાથે સહકાર ભર્યું વાતાવરણ જાળવવાનું. સમગ્ર રાષ્ટ્ર અને વ્યાપ વિશ્વની વર્તમાન માહિતી પદ્ધતિઓનું અને પ્રાપ્ત સેવાનું સર્વેક્ષણ કરી તેને વધારે અસરકારક બનાવવા એ માહિતી કેન્દ્રોનું મુખ્ય કાર્ય બની રહે છે. તેમજ વર્તમાન પ્રસારિત માહિતી પદ્ધતિઓને વિકસિત બનાવવી.

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા ત્વરિત માહિતી સેવા માટે કેન્દ્રીય સ્તરે એક ડેટા બેંકની રચના કરવામાં આવે છે જેને Centralised Detabank પણ કહેવાય છે. NATIS દ્વારા ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન અંતર્ગત કાર્ય કરતાં કર્મચારીઓ પ્રત્યે સકારાત્મક વલણો જાળવી રાખવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેમજ આ ક્ષેત્રમાં સંશોધન, વિકાસ અને નવીનીકરણ લાવવા સતત સક્રિય કાર્યો થાય છે. આ ઉપરાંત ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિસ્તાર ક્ષેત્રમાં માહિતી નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓને એક સમૂહ રચવાનું કાર્ય તેમજ શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણને સંલગ્ન સુવિધાઓ પર્યાપ્ત કરાવવી.

NATISનો મુખ્ય હેતુ અત્યંત જરૂરી માહિતીનાં ઉપયોગકર્તા વપરાશકારો માટે તાત્કાલિક માહિતી માંગ તેમજ ભવિષ્યની માહિતી માંગપૂર્તિ માટે સંપૂર્ણ આનુષાંગિક સાહિત્ય, તેમજ દસ્તાવેજો પુરા પાડવાં. નવીન માહિતી પદ્ધતિઓથી અને સેવાઓ ઉપયોગકર્તાને સુલભ કરાવવી, ઉપયોગકર્તાને નિશ્ચિત, વ્યાપક તેમજ આધારભૂત માહિતી બને તેટલા ઓછા સમયમાં ઉપલબ્ધ કરાવવી. તેમજ અદ્યતન માહિતીઓનો વિકાસ, સંગ્રહ તેમજ નવીન શોધ કરવી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(6) રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેની સમજૂતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

15.7 સારાંશ (Summary)

આપણે ઉપરોક્ત એકમમાં માહિતી પદ્ધતિ વિશેનો ખ્યાલ મેળવ્યો. સાથે સાથે માહિતી પદ્ધતિના મૂળ તત્ત્વો જેવા કે કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ, સંગ્રહ પદ્ધતિ, સંચાર પદ્ધતિ તેમજ નેટવર્કિંગ વિશે માહિતીની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી. આ ઉપરાંત માહિતી પદ્ધતિના વિવિધ લક્ષણો વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરી. માહિતી સેવાના પ્રકારો વિશેની પણ ચર્ચા આ એકમમાં કરવામાં આવી છે. માહિતી સેવાના પ્રકારો જેવાં કે અદ્યતન અવબોધન સેવા, પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા, સંદર્ભ સેવા, માહિતી નિર્દેશ સેવા, સાહિત્ય શોધ સેવા તેમજ પ્રલેખન પૂર્તિ સેવાનો સમાવેશ થાય છે. તેમજ આ બધી માહિતી સેવા અને માહિતી પદ્ધતિઓ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેની સમજ પણ આ એકમમાં આપવામાં આવી છે.

15.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર (Answers of Self-Check Exercise)

1. માહિતી પદ્ધતિએ એક પ્રકારની Software System છે. જેના દ્વારા માહિતીનો સંગ્રહ કરી માહિતીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડવા અને લાવવા માનવીય સ્ત્રોતોને મદદરૂપ થતી પદ્ધતિ છે. “માહિતી એવી સંપત્તિ છે જે પરિણામ સ્વરૂપે મળેલી આધાર સામગ્રી છે અથવા તો પ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ આધાર સામગ્રી છે.” “આંતર સંબંધો ધરાવતાં અને પરસ્પર આધારિત હોય તેવા વિવિધ વિભાગો વચ્ચેનું સંકલન એટલે પદ્ધતિ.”

2. વર્તમાન સમય એ માહિતી યુગ તરીકે પણ જાણીતો બન્યો છે અને આ યુગમાં માહિતી સમાજનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે. આવા માહિતી સમાજમાં એવી માહિતી પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે કે જેમાં જે વિષયને સંબંધિત હોય કે જેનો ઉપયોગ માહિતીના પ્રચાર-પ્રસાર સમયે થતો રહે છે. હાલના વર્તમાન સમયમાં અલગ-અલગ માહિતી પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.

કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ : કમ્પ્યુટર એ આજના પ્રવર્તમાન યુગમાં માહિતી સંગ્રહ કરવા માટે ખુબ જ અગત્યનું અને મહત્વનું પરિબળ રહેલું છે. તેમાં એકસાથે ઘણી બધી તેમજ અલગ-અલગ વિષયોની માહિતી સંગ્રહ કરી શકાય છે. તેમજ તેમાં રહેલ કોઈ ગુપ્ત માહિતી જરૂર પડે ઉપયોગમાં પણ લઈ શકાય છે.

સંગ્રહ પદ્ધતિ : પ્રવર્તમાન યુગમા માહિતીનો સંગ્રહ સામાન્ય રીતે સોફ્ટ કોપીમાં થતો હોય છે અને તેને વિવિધ સ્વરૂપમાં સંગ્રહી શકાય છે. જેમ કે હાર્ડડિસ્ક, પેનડ્રાઈવ, મેગનેટિક ટેપ્સ, ઓપ્ટિકલ મીડિયા વગેરે.

સંચાર પદ્ધતિ : માહિતીનું સંચાર (પ્રસાર) થવું પણ ખુબ મહત્વનું છે. માહિતીનો જેટલો સંચાર થશે તેટલું વૈવિધ્ય ઉમેરાતું રહે છે, સંચાર માટે અવનવા ઉપકરણો ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે. ટેલિફોન, મોબાઈલ દ્વારા સોશિયલ મીડિયા, ટી.વી. ચેનલ દ્વારા માહિતીનો સંચાર ખુબ જ સરળતાથી અને ઝડપથી થાય છે અને આ બધા ઉપકરણોને પ્રભાવશાળી બનાવવા ઉપગ્રહ અને સેટેલાઈટ સિસ્ટમની સ્થાપના કરવામાં આવી.

નેટવર્કિંગ : નેટવર્કિંગ એટલે એક કરતા વધુ કમ્પ્યુટરોને કેબલ દ્વારા એકબીજાં સાથે જોડવામાં આવેલ હોઈ છે અને તેના એટલે કે નેટવર્કમાં ગોઠવાયેલ તમામ કમ્પ્યુટરમાં રહેલ ડેટાને આંતર સંબંધિત કરવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટર નેટવર્ક એ બેન્ક ક્ષેત્રમાં તેમજ ગ્રંથાલયોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.
3. માહિતી પદ્ધતિના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.
 - માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા ઉપયોગકર્તાને પોતાના વિષય સંબંધિત માહિતી યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત બનાવવી. તેમજ જે-તે વિષય સંબંધી માહિતીનાં સર્જનથી વિચાર કે વિભાવનાની આદાન-પ્રદાનને સરળ બનાવી શકાય.
 - તેમજ જે માહિતી ઉપયોગકર્તા સુધી પહોંચે તે પ્રમાણભૂત માહિતી ઉપલબ્ધ બની રહેવી જોઈએ.
 - સતત થતી શોધ અને સંશોધનને ડોક્યુમેન્ટેશન અને માહિતી પદ્ધતિનાં વિષયક્ષેત્રમાં ઉત્તેજન પૂરું પાડવું, તેમજ માહિતીને ઝડપી અને કરકસરયુક્ત બનાવવી.
 - માહિતીની પસંદગી, પ્રાપ્તિ, સંગ્રહ અને પ્રચાર-પ્રસાર માટે વધારે સારી રીતે યાંત્રિકીકરણના સાધનો સુયોગ્ય રીતે વિકસાવી શકાય.
 - માહિતી પદ્ધતિ દ્વારા સમય અને શક્તિનો બચાવ કરવો.
 - માહિતીનાં પ્રવાહમાં અનેક આવતાં અવરોધોનું નિરાકરણ લાવવું જરૂરી બની રહે છે. જેમ કે વિષયો, ભાષાઓ વગેરે.
4. માહિતી સેવા એટલે કોઈપણ ડેટાને આધારભૂત ગણી તેને માહિતીનાં સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી અને એ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતીને જે-તે વિભાગ પ્રમાણે ઉપયોગકર્તાને ઉપયોગી માહિતી અપાય તેને માહિતી સેવા કહેવાય. આ માહિતી સેવા અલગ-અલગ પ્રકારે અને અલગ-અલગ કાર્યક્ષેત્ર પ્રમાણે સેવા પ્રદાન કરવામાં આવે છે. તેનાં માટે અલગથી માહિતી કેન્દ્રો પણ ચાલવવામાં આવે છે. આ માહિતી કેન્દ્રો સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રક્ષેત્રે તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કાર્ય કરતાં હોય છે. જેના દ્વારા જ્ઞાન ઈચ્છુક માહિતી સમાજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ માહિતી સેવા અલગ-અલગ પ્રકારે પણ અપાતી હોય છે :-

1. અદ્યતન અવબોધન સેવા (Current Awareness Service)
2. પસંગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા (Selective Dissemination of Information)
3. સંદર્ભ સેવા (Reference Service)
4. માહિતી નિર્દેશસેવા (Referral Service)
5. સાહિત્ય શોધ સેવાઓ (Literature Search Service)
6. પ્રલેખન પૂર્તિ સેવા (Document Delivery Service)

આ બધી સેવાઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર અપાતી હોય છે.

અદ્યતન અવબોધન સેવા એટલે એવા પ્રકારની સેવા કે જેમાં ઉપયોગકર્તા અને ખાસ કરીને કોઈ એક વિશિષ્ટ વિષય પર સંશોધન કાર્ય કરતા ઉપયોગકારને તેમનાં વિષય ક્ષેત્રને સંબંધિત ઉપયોગી માહિતી જેવી કે જે તે વિષયને સંબંધિત કોઈ નવા પ્રકાશિત થયેલ સમાચાર કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિષય સંબંધી પ્રકાશન કાર્ય આવતાં રહેતા હોય છે. આ સેવાના નામ પરથી જ ખ્યાલ દર્શાવી શકાય કે તદ્દન નવીન માહિતી ઉપયોગકર્તાના ધ્યાન પર લાવવી. જેથી જે-તે વિષયનાં સંબંધિત ઉપયોગકાર કે શોધકાર તેનો આસાનીથી ઉપયોગ કરી શકે.

સંદર્ભ શબ્દ પરથી જ જાણી શકાય કે તે કોઈ ચોક્કસ દિશા દર્શાવે છે. આ માહિતી સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તા પાસે માહિતી વિસ્ફોટ યુગમાં ઘણા સ્ત્રોતો તેની સમક્ષ હોય પરંતુ તેમાંથી તેને પોતાનાં વિષયમાં કયો સ્ત્રોત ઉપયોગી થશે. તેનું માર્ગદર્શન આ સંદર્ભ સેવાકાર આપી શકે છે.

માહિતી નિર્દેશ સેવા અને સંદર્ભ સેવા વચ્ચે થોડો ભેદ છે. રેફરલ સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તાને તેને વિષય સંબંધિત ચોક્કસ માહિતી, પ્રેલેખો કે પુસ્તકો કે કોઈ પણ પ્રકારનું મુદ્રિત કે અમુદ્રિત સામગ્રી સીધી જ ઉપલબ્ધ કરાવાતી નથી. પરંતુ આ સેવા ઉપયોગકર્તાને એવા સ્ત્રોત વિશેની પુરતી માહિતી આપે છે કે જેના દ્વારા ઉપયોગકર્તાને તેના વિષય સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડે છે.

આ સાહિત્ય શોધ સેવાના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરીએ તો આ શોધ વધુ પડતી મદદ કરનાર સેવા ગણવામાં આવે છે. આ સાહિત્ય શોધ માટે તો સૌ પ્રથમ ઉપયોગકર્તા આવે છે પોતાના વિષય સંબંધિત માહિતીની ચર્ચા અને તેમાં આવતી સમસ્યા માહિતી વિશેષજ્ઞ સમક્ષ રજૂ કરે છે અને જે-તે વિષય વિશેષજ્ઞ તેનાં સંબંધિત વિષય પર ગહન વિચાર કરી તેની માહિતી શોધનો હેતુ નક્કી કરે છે.

‘પ્રલેખનપૂર્તિ સેવા’ આ નામ પરથી જ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે આ સેવામાં પ્રલેખો પુરા પાડવામાં આવતા હોય છે. જે ઉપયોગકર્તાને પોતાના વિષયસંબંધિત માહિતીને લગતાં સંદર્ભોના ગ્રંથસૂચિનો ડેટા (માહિતી) આપવામાં આવતી હોય છે. તેમાં સંપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

5. પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા કોઈપણ વિષય ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરનારને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સેવામાં ઉપયોગકર્તાની એક પ્રોફાઈલ બનાવામાં આવે છે. જેમાં તેના શોધવિષયને સંબંધિત ચાવીરૂપ શબ્દો મુકવામાં આવે છે. જેથી કરીને ગ્રંથાલયમાં આવતી કોઈપણ સાહિત્ય સામગ્રીમાં દર્શાવેલ ચાવીરૂપ શબ્દો સાથે ઉપયોગકર્તા પ્રોફાઈલનાં ચાવીરૂપ શબ્દોનો પ્રાસ (મેળ) બેસે તો જે તે ઉપયોગકર્તાને તેના સંદર્ભ મોકલવામાં આવે છે. સાથે સાથે ફીડબેક ફોર્મ પણ મોકલવાનું હોય છે જેમાં ઉપયોગકર્તા મોકલેલ સંદર્ભથી

તેમની રસ-રૂચી પ્રમાણેના વિષયનું માર્ગદર્શન મળેલ છે કે કેમ તેની માહિતી ભરીને મોકલતા હોય છે આ સેવામાં આ ફીડબેક ફોર્મ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે

આ સેવા દ્વારા ઉપયોગકર્તાને આ માહિતી વિસ્ફોટ યુગમાં બધાં જ પ્રકાશનોને ઉથલાવવા પડતા નથી અને તેનો સમય અને શક્તિનો બચાવ થાય છે. આ બધી બાબતોમાં ઉપયોગકર્તાને પોતાની પ્રોફાઇલ માટે વ્યવસ્થિત અને સચોટ માહિતી (પોતાનાં રસ ધરાવતા કે શોધ વિષય વિશેની) આપવાની રહે છે. ઉપયોગકર્તાની સચોટ માહિતીનાં આધારે જ આ સેવા આપતી સંસ્થા જે તે ઉપયોગકર્તાને સંબંધિત માહિતી જ મોકલાવી શકે.

આ સેવામાં ઉપયોગકર્તાની પ્રોફાઇલ બનાવવી તે અટપટું પરંતુ કુશળતા માંગી લે તેવું કાર્ય છે. તેના માટે માહિતી નિષ્ણાત વ્યક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે છે અને સાથે ઉપયોગકર્તા પણ સહકાર યોગ્ય રીતે આપે. આ કાર્ય ઘણા તબક્કામાંથી પસાર થતું હોય છે. એક વખત પ્રોફાઇલ તૈયાર થયા પછી તેમાં કોઈ નવીનીકરણ અપડેટ કરવાનું હોય તો તે નિયમિતપણે ઉપયોગકર્તા દ્વારા થતું રહેવું જોઈએ. જો આ સેવાનો ઉપયોગ કરનાર સંખ્યા મર્યાદિત હોય તો તે માનવ સંશોધન દ્વારા પૂર્ણ કરી શકાય છે. આ સેવા કોઈ જૂથ બનાવીને પણ આપી શકાય છે. જૂથ એવા વ્યક્તિઓનું બનાવવું કે જેઓ એક સરખો વિષય-રસ ધરાવતા હોય. વ્યક્તિગત પ્રોફાઇલની સરખામણીએ જૂથ પ્રોફાઇલ સરળ રહે છે. જેના દ્વારા જૂથમાં ખર્ચ વહેંચાઈ જાય છે અને જૂથ પ્રોફાઇલ પ્રમાણમાં ઓછી ખર્ચાળ રહે છે. આમ, આ સેવા ઉપયોગકર્તાને ચોક્કસ અને તેની જરૂરિયાતવાળી માહિતી મેળવવામાં ઉપયોગ થાય છે.

6. હાલનાં પ્રવર્તમાન યુગમાં દેશ અને દુનિયાનાં ગ્રંથાલયો પ્રલેખન કેન્દ્રો તેમજ તેમજ માહિતી કેન્દ્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનાં કાર્યક્ષેત્ર અલગ-અલગ રહે છે. જ્યારે આવા પ્રલેખન કેન્દ્રો કે માહિતી કેન્દ્રોને સંબંધિત નવસર્જન થયું ત્યારે જે તે વિષયક્ષેત્ર અને વિસ્તાર ક્ષેત્રને સંબંધિત અલગ-અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. પરંતુ સમયાંતરે તેમની દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓ તેમજ પ્લેગેરિઝમને દુર કરવા માટે સંકલન જરૂરી બન્યું અને ગ્રંથાલય, માહિતી કેન્દ્રો તેમજ પ્રલેખન કેન્દ્રો વચ્ચે બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને તેમજ માહિતી ટેકનોલોજીનાં વિકાસ કારણે બદલાવ જરૂરી બન્યાં. પ્રાદેશિક, દેશ કે વિદેશનાં વિસ્તાર ક્ષેત્રે અપાતી માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓનાં સ્ત્રોતોમાં આંતરિક સંકલન તેમજ મોટી સંખ્યામાં માહિતી સ્ત્રોતોનું સંકલન જરૂરી બન્યું. દેશ તેમજ વિદેશમાં સામજિક અને આર્થિક બદલાવ માટે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આયોજન થવા લાગ્યાં. આપણા ભારત દેશની વાત કરીએ તો સન 1951 થી શરૂ થયેલી પંચવર્ષીય યોજના એ આપણા દેશમાં મોટું પરિવર્તન લાવ્યું.

હવે તો દેશ અને દુનિયામાં થઈ રહેલાં અને વ્યાપ્તપણે વપરાશ થતા ટેકનોલોજી અને આધુનિકરણે 21 મી સદીને ડિજિટલ સદી બનાવી દીધી છે. આપણી રાષ્ટ્રીય યોજનામાં ગ્રંથાલય વિકાસ પણ એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. તે ઉપરાંત પ્રાદેશિક યોજનાઓમાં પણ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોની તકદારી રખાય છે.

પ્રાદેશિક ક્ષેત્રે એટલે કે રાજ્યકક્ષાએ પણ અમલી બનતી યોજનાઓમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનાં વિકાસ પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સ્પેશયલ ગ્રંથાલયનાં વિકાસ માટે જે તે ગ્રંથાલયની માતૃસંસ્થા દ્વારા વિકાસ પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાય છે. જેવી રીતે નાનાં બિંદુઓ મળીને ઝાકળવર્ષા નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમ આ યોજનાઓ ક્ષેત્ર અને ઉપક્ષેત્ર સાથે સંકલન કરીને સહભાગી રૂપે કાર્ય કરે છે. આપણા ભારત દેશમાં અમલમાં આવેલ પંચવર્ષીય યોજનાઓ અંતર્ગત ગ્રંથાલયનો જે વિકાસ થયો છે તે ખરેખર નોંધપાત્ર છે. સમાજને વિકસિત કરવામાં પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોનું સ્થાન અગ્રેસર રહ્યું છે. સમાજનાં સાર્વત્રિક વિકાસ માટે વાંચનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. અપણા ગુજરાતમાં તો “વાંચે

ગુજરાત” સ્લોગન નીચે સેવાઓ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત માહિતીના પ્રત્યાયન માટે પ્રિન્ટ્સ, પેટન્ટ, સામયિક, તેમજ હાલ તો યાંત્રિકીકરણનાં વિકાસ સાથે ઈન્ટરનેટ દ્વારા ચાલતા સોશિયલ મીડિયાનું મહત્વ વધતું રહ્યું છે. આ કારણસર આ માહિતી સમાજમાં માહિતી વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે. જેમાંથી અગત્યની અને જે-તે ઉપયોગકર્તાને તેના વિષયસંબંધિત જરૂરી માહિતી યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે આ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિકાસ પામી છે.

15.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

- અનુકૂળ : કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ્ય અથવા ઉપયોગ માટે અનુકૂળ બનાવવું તે.
- ફીડબેક ફોર્મ (પ્રતિપુષ્ટિ) : ગ્રંથાલય કે માહિતી કેન્દ્રો દ્વારા મોકલેલ પ્રલેખ અથવા સંવાદોની પ્રતિક્રિયા.
- પ્રશ્નાવલિ : પ્રશ્નો દ્વારા તૈયાર થયેલ માળખું કે જેના દ્વારા ઉત્તર આપવાની પ્રતિક્રિયા થઈ શકે છે અને માહિતીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે.

15.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

Guha, B. (1983), Documentation and Information : Services, Techniques and System. 2nd edi. Calcutta : World Press.

Ranganathan, S. R. (1961), Reference Service. 2nd Edi. Bombay : Asia Publishing House.

